

С. МАҒЖАН *филология ғылымдарының кандидаты,**Қожа Ахмет Ясауи ат. Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: saule.magzhan@mail.ru*

СӨЙЛЕУ ТІЛІНДЕГІ ДАУЫС ПЕН ТОННЫҢ АЙЫРМАШЫЛЫҚТАРЫ

Аңдатпа. Мақалада просодиканың мәтіндегі семантикалық, коммуникативтік және прагматикалық қызметі жайлы баяндалады. Сонымен қатар тілдегі дауыс пен тонды зерттеудің теориялық негіздері, дауыс пен тонның семантикасы, просодиканың негізгі белгілері сөз болады. Диалогке қатысушылардың дауыс регистрін өзара икемге келтіру мәселесі зерттеледі. Тонның ерекшеліктері диалогті имтимизациялау (коммуникантты өзінсіну) дәрежесін анықтайды. Тонның белгілі сипаттамаларының көмегімен сөйлеу мәнерінің ерекшеліктері, сөйлеудің сәйкестілігі туралы, яғни оның коммуниканттардың мәртебесіне сәйкестік шарасы және сөйлеу жанры туралы мәлімет беріледі. Тіл екі жүйенің комплементарлы бірлестігін білдіреді: вербалды және вербалды емес. Соңғысын зерттеу, әсіресе, ерекше назар аударылған қазіргі уақытта, ауызша сөйлеуді ғана емес, сонымен бірге сөйлеу дискурсын талдау және сөйлейтін, тыңдайтын, қарым-қатынас жасайтын жағдайларды да қарастырады. Қарым-қатынастың вербалды емес компоненттерін қолдану ауызша артық сөйлеуден, негізсіз қайталанудан аулақ болуға көмектеседі, сөйлеуді тиімді, дәл және мағыналық жағынан толық етеді. Қарым-қатынастың вербалды емес компоненттерін қолдану сөйлеуге эмоционалдылық, айқындық береді, сөйлейтін сөздің кез келген мағынасына назар аударады. Сондықтан мақалада теориялық және эксперименттік сөйлеу коммуникациясында ым-ишарат компоненттерін, оның ішінде просодикалық амалдарды қолданудың негіздемесі талданады.

Кілт сөздер: просодика, тон, прагматика, семантика, мәтін, коммуникация, сөйлеу.

S. Magzhan*Candidate of Philological Sciences,**Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: saule.magzhan@mail.ru*

Differences in Voice and Tone in Speech

Abstract. The article describes the semantic, communicative and pragmatic activities of prosody in the text. The theoretical foundations of the study of voice and tone in language, the semantics of voice and tone, and the main features of prosody will also be considered. The mutual adjustment of the voice register of the participants in the dialogue is being studied. The tone

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Мағжан С. Сөйлеу тіліндегі дауыс пен тонның айырмашылықтары // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2025. – №1 (135). – Б. 164–173. <https://doi.org/10.47526/2025-1/2664-0686.153>

***Cite us correctly:**

Magjan S. Soileu tilindegi dauys pen tonnyn айрмашылықтары [Differences in Voice and Tone in Speech] // *Iasauı universitetinin habarshysy.* – 2025. – №1 (135). – Б. 164–173. <https://doi.org/10.47526/2025-1/2664-0686.153>

Мақаланың редакцияға түскен күні 03.01.2025 / қабылданған күні 30.03.2025

features determine the degree of dialogue imitation (self-realization of the communicant). With the help of certain tone characteristics, information is given about the peculiarities of the manner of speech, the identity of speech, i.e. about the extent to which it corresponds to the status of communicants and the genre of speech. Language is a complementary combination of two systems: verbal and non-verbal. The study of the latter examines not only oral speech at the present time, especially when attention is paid, but also the analysis of speech discourse and situations in which speech, listening, communication. The use of non-verbal communication components helps to avoid verbal retelling, unreasonable repetition, and makes speech effective, accurate, and semantically complete. The use of non-verbal components of communication gives emotionality, brightness to speech, and focuses attention on any meaning of the spoken word. Therefore, the article analyzes the rationale for the use of gesture components, including prosodic ones, in theoretical and experimental speech communication.

Keywords: prosodics, tone, pragmatics, semantics, text, communication, speech.

С. Магжан

*кандидат филологических наук, старший преподаватель
Международного казахско-турецкого университета им. Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г.Туркестан), e-mail: saule.magzhan@mail.ru*

Различия голоса и тона в речи

Аннотация. В статье рассказывается о семантической, коммуникативной и прагматической деятельности просодики в тексте. Также будут рассмотрены теоретические основы изучения голоса и тона в языке, семантика голоса и тона, основные признаки просодики. Изучается взаимная подгонка регистра голоса участников диалога. Особенности тона определяют степень имтимизации диалога (самореализации коммуниканта). С помощью определенных характеристик тона даются сведения об особенностях манеры речи, идентичности речи, т.е. о мере ее соответствия статусу коммуникантов и жанре речи. Язык представляет собой комплементарное объединение двух систем: вербальной и невербальной. В исследовании последнего рассматривается не только устная речь в настоящее время, особенно когда внимание уделяется, но и анализ речевого дискурса и ситуации, в которых речь, слушание, общение. Использование невербальных компонентов общения помогает избежать вербального пересказа, необоснованного повторения, делает речь эффективной, точной и семантически полной. Использование невербальных компонентов общения придает речи эмоциональность, яркость, акцентирует внимание на любом значении говорящего слова. Поэтому в статье анализируется обоснование использования компонентов жестов, в том числе просодических, в теоретической и экспериментальной речевой коммуникации.

Ключевые слова: просодика, тон, прагматика, семантика, текст, коммуникация, диалог, речь.

Кіріспе

Зерттеу жұмысы сөйленістің көмекші құралы бейвербалды амалдардың бір түрі – просодикалық парамалдың мәтіндегі семантикалық, прагматикалық және коммуникативтік қызметін талдауға бағытталды. Тіл біліміндегі тон – сөздер/морфемалар шеңберіндегі мағынаны ажырату үшін дыбыс биіктігін пайдалану. Тонды интонациядан ажырату керек, яғни салыстырмалы түрде үлкен сөйлеу сегменті (мәлімдемелер немесе сөйлемдер) бойындағы биіктіктің өзгеруі. Мағыналық айырмашылық функциясы бар әртүрлі тондық бірліктерді тонемалар деп атауға болады (фонемаға ұқсас). Тон интонация, фонация және

стресс сияқты, супрасегментті немесе просодикалық белгілерге жатады. Тонды тасымалдаушылар көбінесе дауысты дыбыстар болып табылады, бірақ дауыссыз дыбыстар да, көбінесе сонанттар осы рөлде әрекет ете алатын тілдер бар.

Қарым-қатынас мақсатына байланысты дауыс басқаша естіледі: интонация мен дауыс тоны, сөйлеу жылдамдығы өзгереді, сөздер арасында үзілістер қосылады. Дауыстың бұл элементтері ауызша хабарламаны толықтырады және бір-бірімізді толығырақ түсінуге көмектеседі. Мысалы, интонация арқылы біз адамның байыпты сөйлейтінін немесе жағдайды ирониялайтынын түсінеміз. Дауыс тоны – бұл коммуниканттар сөйлеушінің көңіл-күйі мен мінез-құлқын оқитын дауыстың эмоционалды бояуы. Үні бойынша, біз телефонмен сөйлесіп, сұхбаттасушыны көрмесек те, адамның қазір күліп тұрғанын немесе керісінше депрессияға ұшырағанын түсінеміз. Адамдар басқа адамдардың сөйлеуін синтезделген роботтардың сөйлеуінен ажыратады: егер әңгімелесуші монотонды сөйлесе, адам роботпен сөйлесетінін түсінеді.

Паратілдік амалдарды зерттеу қазақ тіл білімінде енді ғана қолға алынуда. Сондықтан бейвербалды амалдарды қай тұрғыдан болмасын алып қарастыру өзекті болып табылады. «Паралингвистика ең алдымен жұмсалымды (функционалдылықты) білдіретін ұғым, сондықтан оны лингвистикалық амалдардың көмекші құралы ретінде қарастырып жүрміз. Олай деуімізге себеп болып тұрған фактор нақты бір сөйленісті іске асыру үшін қолданылатын тілдік емес құралдардың функционалды түрде нақты бір коммуникативті акт кезінде қолданысы болып отыр» [1, 143-б.].

Бейвербалды амалдардың дауыс/тонның өзіндік ерекшелігі, коммуникация кезінде қолданылуының адамның көңіл-күйіне, эмоциясына қатыстылығы зерттеу барысында анықталады. Сонымен бірге бейвербалды амалдарды сөйлетуіне қарап, коммуниканттың сөздік қорды меңгеру дәрежесін байқап, диалогке қатысушылардың мінез-құлқын, эмоционалды-экспрессивті күйін қаншалықты анықтағанының межесін белгілеуге болатындығы жұмыстың өзектілігін дәлелдей түседі. Зерттеудің практикалық маңыздылығы просодикалық амалдардың білдіретін мағынасы, коммуниканттың жай-күйін түсіну жолдары анықталады. Зерттеу мақаланың мақсаты сөйленістегі дауыс пен тонның айырмашылықтарын анықтау. Осыған сәйкес зерттеу мақалада мынандай міндеттер анықталады: адам дауысына қарай адамдардың физикалық, психологиялық жағдайын анықтау; сөйлеу тоны өзекті диалогті реттейтінін; сөйлеу коммуникациясының прагматикасымен байланыстылығын қарастыру. Зерттеу гипотезасы дауыс/тонның қарым-қатынас кезінде қолданылуын анықтау арқылы көрінеді. Осы тұрғыдан да зерттеу жүргізу, олардың мағыналарын саралау қазақ тіл білімі үшін маңызды деп білеміз.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Просодикалық амалдардың жалпы тілдік сипатын белгілеу үшін сипаттамалы тәсіл, түрлі просодикалық амалдардың мағыналық жақтан айырмасы болатындығын көрсету үшін салыстырмалы тәсіл, материалды жинақтау тәсілі қолданылды. Ойымыз дәлелді болуы үшін көркем шығармаларға талдау жасалды. Абайдың «Қара сөздерінен», Ш. Айтматовтың, М. Әуезовтің, Ә. Нұршайықовтың, Н. Қазыбековтің, Т. Иманбековтің шығармаларынан дәйектемелер келтірілді.

Талдау мен нәтижелер

Адамның дауысына қарап біз оны алыстан немесе көпшіліктің ішінен тани аламыз. Адамның дауысы біздің санамызда нақты бір адамды немесе белгілі бір типтегі адамның бейнесін қалыптастырады. Адам дауысына қарай адамдардың физикалық, психологиялық жағдайын да анықтауға болады. Осыдан біз танымайтын адамның мінез-құлқына сипаттама беріп, бағалап жатамыз. Мысалы, дауыстың күңгірт тембрі біздің стереотипті санамызда мұңды, баяу адамның мінезін қалыптастырса, өткір, қатты дауыс жағымсыз адамның

мінезімен ассоциацияланады. Әлсіз, қысылған, ұялшақ дауыс науқас немесе әлсіз, өзіне сенімсіз адамның мінезімен сипатталады.

Просодика тіл-тілде қарқынды зерттеу нысанына айналды. Зерттеу жұмысында алдымен просодиканың өзінің нақты түсінігі берілді. Орыс тіл маманы Д.В. Грошев просодикаға былайша анықтама берген: «В самом общем смысле слова просодия представляет собой набор тональных, динамических и темпоральных характеристик, несущих смысловозначительную функцию. Считается, что даже незначительные изменения просодического контура, которые прослеживаются на протяжении всего развертывания высказывания, позволяют выявить дифференциальные признаки однонаправленных речевых актов». [2, 117–124-бб.]. Просодия – бұл көп қырлы, күрделі полифункционалдылық және байланыс барысында маңызды мағынаны тану құбылысы. Тіл білімінде просодия және оған кіретін элементтердің құрамы қандай деңгейде қарастырылатыны туралы әртүрлі көзқарастар ұсынылған. Сонымен, просодияның негізгі бірліктеріне сөйлеу әуені, сөйлеу қарқыны, ритм, тембр, дыбыс деңгейі және үзілістер; жоғары тондар, дыбыс деңгейі және қарқыны; тон қозғалысы, дыбыс күші, тембр және дыбыс ұзақтығы; әуен, қарқындылық, кідірістер жататыны туралы көзқарастар қалыптасқан. Просодияны қандай деңгейде қарастыру қажет екендігі туралы ортақ пікірдің болмауы сөйлеу ағынының делимитациясымен байланысты болуы мүмкін. Просодикалық сипаттамалардың әртүрлі өңделуі әр уақытта әртүрлі семантикалық мазмұн жасауға мүмкіндік береді, яғни әртүрлі іске асырылған просодиялар (жоғарылаған тон, қарқындылықпен әлсіз бөлінген буын, ұлғаю, фонация жылдамдығы және т. б.) сөйлеуде, бір сөздің ішінде әртүрлі мағына береді.

Ресейлік зерттеуші Д.В. Грошев өзінің мақаласында просодияның коммуникативті үдеріске әсер ететінін, просодикалық құрылымның сипатына қарай сөйлемнің мағынасы өзгеретінін айтады. Бұл сөйлеу әрекеттерінің ерекше белгілеріне іргелі жиіліктің, қарқындылықтың және ұзақтығының қабылданатын просодикалық ерекшеліктері тікелей әсер ететін көрсетеді [3, 24–30-бб.].

Қарым-қатынас кезінде немесе диалогте дауыс тембрін ойнату, тонның жоғарылауы және бәсеңдеуі, кенеттен жасалатын кідірістер, дауыстың күші мен тембрінің өзгеруі үнемі сөйлеумен бірге жүреді. Сөйлеу тоны маңызды диалогті реттейді және сөйлеу коммуникациясының прагматикасымен байланысты болады. Сондықтан әңгімелесуде «сөйлеушінің коммуникативтік ниетіне, стиліне және диалогтің мазмұнына сәйкес келетін дауыс тоны» адамдардың қатынасының ішкі жай-күйін түсінуге көмектеседі.

Сөйлеу тонының жоғарылауын *зілденіп сөйлеу*, *зілсіз сөйлеу* деген қалыптасқан сөздер арқылы байқайтын болсақ, мұндай өзгеріске алып келген, дәлірек айтқанда қатынас барысында туындаған себеп жасырын тұрады, демек, белгілі бір эмоциялардың деңгейі аса жоғары және тым төмен болуы мүмкін. Ол өкініш, ыза, жақтырмаушылық, қатты ашулану, өркөкіректік т.с.с. сезімдердің туғандығын білдіруі мүмкін. Мағыналық және коммуникативтік тұрғыдан дауыстың көтерілуі және бәсеңдеуі *қаттырақ* және *жайырақ* сөздерінің мағынасына жақын тонды білдіреді. Мысалы:

Мұны ешқашан да ұмытуға болмайды! Ешқашан да! Понятно тебе? Баукең соңғы сөздерді айтқанда *қатты ақырып қалды*.

Бауыржан кілт тоқтап, артына жалт бұрылды да:

- Жолдас, жазушы, сіз өзіңіздің көзіңізді, құлағыңызды, түмсығыңызды өзіңізге қатысы жоқ іске сұқпаңыз, - дейді Бекке *қатал үнмен* [4]. Алайда, әңгімелесушінің әлденеге қобалжып, ашуланып тұрғаны немесе бізбен тым асқақтап не болмаса қиқарланып, яғни дауысы зорайып сөйлеп тұрғанын байқап, біз оны дауысын төмендетуін сұраймыз, сол сияқты *дауысыңызды бәсеңдетіңіз* сөзі «айқайламаңыз» немесе «дауыс көтермеңіз» дегенді білдіреді [5, 48-б.].

Тонның ерекшеліктері диалогті интимизациялау (коммуникантты өзімсіну) дәрежесін анықтайды. Диалогке қатысушылардың дауыс регистрінің өзара икемге келтіру туралы талабы қалыпты әңгіме жүргізу ережелерінде қамтылуы тиіс: *бір-бірінің мәнеріне икемделіп* сөйлесу керек. Дегенмен, ешкім өзінің алдына мұндай коммуникативті мәселені қоя бермейді, яғни – қатынас барысында икемделу саналы түрде іске асады; ал тіл өзара сөйлесу әрекетінің осы ережесінің түрліше бұзылуына ғана назар аударады.

Тон, осылайша, әңгімелесушілерді қажетті арнаға бағыттап, әңгіме барысын басқарып қана қоймай, сонымен бірге оның стилистикасын нақтылайды. Тонның әңгімелесушілерді қажетті арнаға бағыттауы мен әңгіме барысын басқаруы, сондай-ақ оның стилистикасын нақтылауы туралы айта келе, бірнеше көркем шығармалардан нақты мысалдар келтіруге болады. Бұл шығармаларда тонның коммуникациядағы рөлі айқын көрінеді, әрі тұлғалардың әлеуметтік мәртебесі мен жағдайы, мінез-құлықтары, сөйлеу стильдері әңгіме барысында үлкен маңызға ие болады.

Абайдың «Қара сөздерінде» әлеуметтік рөлдер мен қоғамдағы тұлғаның орнына өте терең тоқталады. «Қара сөздерінде» ол өз ұлты мен қоғамы үшін дұрыс қарым-қатынастың маңыздылығын атап өтеді. Әсіресе, дұрыс сөйлеу мен өз орнын білу маңызды, себебі егер адам өзінің әлеуметтік рөлін білмей, сөзінің мәнін жоғалтса, бұл оның қоғамдағы беделіне зиян келтіреді. Бұл шығармаларда, әлеуметтік рөлдердің дұрыс сақталуы мен қарым-қатынастың талаптары үлкен орын алады.

М. Әуезовтің «Абай жолы» романында әртүрлі кейіпкерлердің арасындағы қарым-қатынаста тонның рөлі ерекше орын алады. Абай мен оның айналасындағы адамдар арасындағы диалогтерде әртүрлі әлеуметтік рөлдер мен жағдайлар көрініс табады. Мысалы, Абайдың жастарға насихат айтуы мен олардың мінез-құлқына әсер етуі, оның үлкен адамгершілік қасиеттері мен жоғары мәдениеті арқасында жүзеге асады. Оның сөйлеген сөздерінде үлкен сабырлық пен тереңдік байқалады, бұл оның әңгіме барысын басқарып, тыңдаушылардың көзқарасын өзгертуіне ықпал етеді. Қарапайым халықтың арасында Абайдың тәрбиелік сөздері тыңдалатын болса, ойлы әрі нақтылы сөйлеу арқылы тыңдаушылардың жүрегіне әсер етеді.

Ш. Айтматовтың «Жәмилә» әңгімесі. Айтматовтың шығармасындағы басты кейіпкерлердің арасындағы қатынастар мен олардың өзара диалогтерінің тондары ерекше. Жәмилә мен Ерболдың арасындағы сезімдер мен қарым-қатынас осы әңгімедегі басты акценттерге айналады. Тонның өзгеруі олардың сезімдері мен әлеуметтік рөлдеріне байланысты. Ерболдың тілі, оның сөйлеу стилі Жәмиләге әсер етеді, оның сезімдеріне нұқсан келтірмей, барынша жылы және нәзік болуға тырысады. Бұл әңгіме арқылы қоғамның дәстүрлері мен тұлғалардың арасындағы қарым-қатынастардағы тонның маңыздылығын түсінуге болады.

Бұл мысалдар көрсеткендей, көркем шығармаларда дауыс тоны әңгіме барысын басқарып қана қоймай, оның стилистикасын да нақтылайды. Әңгімелесушілердің тіліндегі нәзіктік, дөрекілік, салмақтылық әлеуметтік рөлдер мен адамның ішкі дүниесін айқындайды.

Адамдар әңгіме барысында ненің айтылып жатқанына да, қалай айтылып жатқанына да көңіл бөледі, алайда бұл түрлі жағдайда іске асуы мүмкін – кейде олар үшін хабарлау мәнері маңызды болса, кейде оның мазмұнына назар аударады. Бугенталь еңбегінде ауызша сөйлеудің сөздік (формалды) және мағыналық сипаттамаларының сәйкессіздігінде оларды түсінудің түрлі ықтималды жағдайлары сипатталған. Негізінде Д. Бугенталь, сөйлеушінің сөздері мен тоны бір-біріне қайшы келетін, ал тоны сенімсіз (тым жатық, біршама баяу) хабарлама жіберсе, онда ол хабарламаның түсіндірмесіне мүлдем ықпал етпейтінін, керісінше, еркін, шынайы және сенімді дауыс ырғағы адресатты сөйлеушінің шын мәнінде айтып жатқан барлық сөздеріне қарамастан, дәл осы тонға сенуге мәжбүрлейтінін айтқан [6, 1–12-бб.].

Сөйлеу тәртібі кодексінің бұзылуы ғана емес және диалогтің бір стилистикасынан екіншіге өту ғана емес, сонымен бірге стилистік стереотиптердің өзгеруі де тонның ауысуына себеп болады. Тонның белгілі сипаттамаларының көмегімен сөйлеу мәнерінің ерекшеліктері, сөйлеудің сәйкестілігі (К.де Вожла термині) туралы, яғни оның коммуниканттардың мәртебесіне сәйкестік шарасы және сөйлеу жанры туралы мәліметтер беріледі. Осылайша, *жоғары тон* тіркестері дауыстап тұрған дауыстың жоғарылық дәрежесіне ғана емес, сонымен бірге стильдік сөйлеу ерекшеліктеріне де жатады. *Немқұрайлы, еркін, зәрлі, дөрекі тон, бірсарынды* – барлық осы бөліктер әңгіме құру мәнерін анықтайды және бағалайды; *көңіл білдіруші, ашық, айтыс-тартысты, тәрбиешілік, бұйрықты тондар* нақты диалогте орны бар немесе орны болған сөйлеу актінің түрін, сөйлеудің жанрлық қасиеттерін білдіреді.

Тон сөзінің сөйлеу мағынасы туралы айта келе, оларды *дауыс* сөзінің жақын мағыналарымен салыстырмай қоймауға болмайды. Бұл сөздердің арасындағы мағыналық айырмашылықтар үлкен мәнмәтіндер айналымында деңгейлес бола алмайды. Өйткені *дауыс* «адамды» білдіреді, бірақ *тон* «адамды» білдірмейді. Бұл әсіресе сөйлемде бастауыштың орнына тон сөзін қоямыз ба әлде дауыс сөзін қоямыз ба деген мәселеде айқын аңғарылады. Дәлірек айтқанда, *Есіктің артынан бейтаныс.....естілді* сияқты сөйлемдердің синтактиктік позициясы еркін түрде қала беретін кейбір сөздердің мысалынан белгілі. Бұл мәнмәтінде көп нүктенің орнына *тон* сөзін емес, *дауыс* сөзін ғана қоюға болады; өзінің семантикалық ерекшелігіне қарай *тон* сөзі адамның идентификаторы бола алмайды [7, 156–158-бб.].

Сөйлеу дауысы адамның іштен пайда болған қасиеті сияқты оған жиі бағына бермейді, мысалы адам дауысындағы өзгерістерді бақылай да алмайды. Сол арада сөйлеу тоны адамның қолында болады; адам әдетте тонды; айту мағынасына қарай бір-біріне қайшылықтарын бақылайды, салыс.; *Оның дауысы өзгерді және Оның тоны өзгерді*. Бұлардың біріншісі адамның жаңа физикалық жағдайын көбірек білдіреді, ал екіншісі маңызды диалогте осы адамның сөйлеу тәртібінің сипатының алмасуы жайлы анық дәлелдейді.

Өзінің негізгі сөйлеу мағынасында тон сөзі – бұл сөзді жеткізу тәсілі, сөйлеу мәнері. Дауыста жылап бірдеме айтуға болады, бірақ тонда айта алмайсың, Сонда дауыс адамның көңіл-күйін жеткізу қызметін білдіре алса, тон диалогте коммуниканттың ойға қатысты сөйлеу мәнерін ажыратуға көмектеседі. Сөйте тұра баяу дауыспен және баяу тонда, сергек дауыспен және сергек тонда, сенімді дауыспен және сенімді тонда деп тең дәрежеде айтуға болады; мәнерлі деп дауысты да, тонды да; сөзді ашулы дауыста немесе ашулы тонда деп айтуға болады. Мұндағы жалпы тіркесімділік заңдылық мынадай; өзінің табиғатына қарай белгі қаншалықты психикалық тұрғыдан төмен болса, оны білдіретін сын есім тон сөзімен соншалықты нашар бірігеді және де бұл факт оның семантикасымен толық дәлелденген. Осылайша *әйелдер, балалар, туған, алыс, күшті, суық тиген тон* тіркестері сәтсіз құралған. Телефонмен айтылған *Маған сіздің дауысыңыз ұнамайды* деген сөз адресаттың нашар физикалық немесе моральдық көңіл-күйін білдіреді, сол арада *Маған сіздің тоныңыз ұнамайды* деген сөз адресат тиісінше әңгімелесіп тұрмағанын, мысалы тәкашпарланып, дөрекіленіп, әдепсіздік көрсетіп немесе тілемсектеніп, жыламсырап тұрғанын т.с.с. білдіреді. *Таныс дауыс* – бұл адамның ерекшеленіп тұратын сипаттамасы, таныс тон – бұл оның мұнда және қазір айтар сөздерінің сипаттамасы. Ал бірақ *тон* сөзі өзінің сөйлеу семантикасына сәйкес өзгеру идеясын жеткізетін сөздермен немесе дауыстың мағыналы дыбысталуының өзгеру нәтижесін білдіретін сөздермен (*баяу тон, өзгерген тон, үнін жоғарылату*), сондай-ақ адамның сезімін, оның ішкі жан дүниесінің ерекшеліктері мен затқа деген немесе сөйлеу субъектісіне деген қатынасын білдіретін сөздермен еркін үйлеседі [8, 231-б.].

Тонның негізгі мақсаты – аталмыш қатынас актісінің қатысушылары арасында тұлғааралық және әлеуметтік қатынастарды үйлестіру, сондықтан тон этикетті түрде

нормативті, бақыланушы және реттелген болып табылады. Оның көмегімен, біз біршама мағынаны білдіртіп адресатқа ықпал ете аламыз. Егер тон диалогте ұйымдастырушы және регулятивті функцияларды орындаса және ауызша диалог жүргізудің мәнері мен стилімен баланысты болса, онда дауыс диалогте ең алдымен эмоциялық ықпалдың басты аспабы болып табылады. Біз дауыстың өзгеруін білдіріп қана қоймай, субъектінің дауыспен білдірген эмоциялық жағдайын сипаттай отырып *Ол дауысын көтерді* дейміз. Біз алайда ешқашан *Дауысыңызды төмендетіңізші, өтінем!* деп сұрамаймыз (дұрысы, *Маған дауыс көтермеңіз!* немесе *Зілсіз сөйлеңізші, өтінем!*). Дауысыңызды басыңыз деп айта алмаймыз. Диалогте тонды таңдау үшін сөйлеушіге этикеттік нормалармен шектеу жоқ. Коммуниканттардың ішкі эмоционалды бояуы көңіл-күйдің әртүрлілігімен байланысты. Оны психологияда қарастыруға да болады. Бұл жайында зерттеуші М.А. Бурак былай дейді: «В психологии всё больше внимания уделяется функционированию в речи тропеических средств, так как изучение, например, метафоры, что помогает понять особенности восприятия окружающего мира индивидом; когнитивная лингвистика и психолингвистика рассматривают метафору как основную ментальную операцию, способ познания, структурирования и объяснения действительности. Просодическое оформление эмоционально-окрашенного высказывания может свидетельствовать о внутреннем состоянии говорящего» [9, 15–23-бб.].

Просодикалық тұжырымның ұлттық ерекшелігі әңгімелесушілер арасындағы мәдени диссонанстың себебі болып табылады, өйткені просодикалық қолдану жағдайлары бірқатар жағдайларда керісінше болады. Басқаша айтқанда, бір лингвомәдениеттің адамының оң көзқарасын екіншісінің реципиенті теріс деп қабылдайды. Просодия коммуникативтерін берудегі қиындықтар, келісімдер мен келіспеушіліктер көбінесе ана тілінің просодикалық жүйесінің шет тіліне басым түсуімен түсіндіріледі, оның нәтижесі просодикалық кедергі болып табылады. Реакция деңгейінде сөйлеуші әңгімелесушіге барабар жауап беруі керек, бұл ауызша сөйлеуде просодия арқылы қол жеткізіледі. Минимум екі тілде сөйлеушілердің реплика реакцияларын болжау дәрежесі төмендейді, ал ана тілінде сөйлейтіндер оқиғаларды лингвистикалық проекциялауға қабілетті болады. Эмоционалды бағалау компоненті және санаты модальділіктер бөлік пен бүтіннің қарым-қатынасында болады. Оны модальділік санатына қосу эмоционалды бағалауға байланысты сөйлеушінің сөйлеу тақырыбына объективті-субъективті шындық фактілері қатынасын болжайды және адамның қарым-қатынасын беру тәсілі болып табылады. Просодикалық құралдар екпін беру үшін қолданылады: тандану, күмән, сенімділік, сенімсіздік, наразылық және басқа да субъективті эмоционалды-модальды көзқарастарды хабарлағанда сөзге екпін берудің де өзіндік ерекшелігі бар. Екі тілділік жағдайында «максималды түсінуге» қол жеткізуге кедергі келтіретін екпін айтылуымен қиындайды және диалогтің қиындауына әкеледі. Осыған байланысты зерттелетін категориялардың негізгі мағыналарының эмоционалды-модальды реңктерін оқу мәселесі көп жағдайда басқа этностың заттар мен оқиғалар әлеміне реакциясы туралы жалған, қате идеямен анықталады.

Қарым-қатынас жасаудың түрлері вербалды және бейвербалды амалдар арқылы іске асса, соның ішінде ым-ишараттардың көп қолданылатын жері тілдесім. Тілдесудің нәтижесінде адамдар бір-бірімен түсінісіп қана қоймайды, олар бір-біріне ықпал етеді, әсер етеді, просодикалық параамалдар арқылы әртүрлі эмотивті жай-күйді жеткізеді.

Сондай-ақ тілдесімнің адамдардың бір-бірімен қандай мақсатпен, қалай сөйлесуіне байланысты ресми, бейресми, қалыптасқан, кәсіби, әлеуметтік, дербестік түрлері болады. Осы аталғандардың арасынан дербестік тілдесім деп адамның қызметіне, беделіне, әлеуметтік орнына қарамай, жеке басының қасиеттеріне қарай, өзіне тән барлық ерекшеліктерді ескере отырып сөйлесуді айтамыз. Дербестік тілдесім кезінде адамның барлық ым мен ишараттары іске қосылады. Бірақ бұдан ресми, бейресми, формальды, кәсіби

тілдесімде ым мен ишарат секілді көмекшілік қызметте жүретін амалдар орындалмайды деген ой туындамаса керек. Асылы, тілдесімнің әр түріне байланысты қолданылатын, жиі орындалатын көмекші құралдарды анықтау алдағы күннің міндетіне жатады деп білеміз.

Тілдесімнің атқаратын функциялары әлеуметтік, танымдық, мағлұматтық, қоғамдық және эмоционалдық түрлері ретінде келеді. Тілдесім кезінде орындалатын көмекші бейвербалды амалдардың қызметтері де осы аталған бөліністерге сай келеді. Просодиканың қай-қайсысын алсақ та (дауыс, тон, күлу, жылау, т.т.), оларды контексте қандай мағынада қолданылуына қарай ажыратамыз.

Айтсақ, күлудің өзі мәнмәтініне қарай түрлі-түрлі, бір-біріне ұқсас мағынада қолданыла алады. *Еріксіз күлу, сылқ-сылқ күлу, шыдай алмай күлу, сүйсіне күлу, қызығып күлу, жай күліп қою, мұрт астынан күлу, мазақтап күлу*, т.б. Егер жақсы, жағымды және жағымсыз мағынасына қарай топтастырсақ, күлуді қуана күлу мен ызалана күлу деген екі топқа бөлуге болар еді. Сонда қуана күлуге: *сылқ-сылқ күлу, шыдай алмай күлу, жай күлу, сүйсіне күлу, қызығып күлу, мұрт астынан күлуді* жинастыруға тура келеді.

– Абай, сен де жүр!.. Атаң ғой, атаңа сәлем бер, – деп мысқыл еткендей *сылқ-сылқ күлді*;

Абай тағы бір рет, ай шеті қылдырықтай боп көріне түсіп, сөне қалғанда, *еріксіз күліп жіберді*;

Торғайды айтқанда Майбасар *шыдай алмай күліп жіберді* де, Құнанбайдың ашулы түсіне имене қарап, тәуба қыла қалды;

Күлісіп, дабырласып, сөйлеп келе жатқан ылғи жұпыны киімді жатақтар;

Жаңағы даурықтардың бәрін естіп, тоқыраған Шөженің өзі. Ол қатты, ашық дауыспен *қарқылдап, сүйсіне күлді*;

Жұрт тегіс *ду етіп күліп жіберді*;

Абай Майбасардың үп-үлкен басымен балаша қылжақтап отырғанына *қызығып күле бастады* [10].

– Кешіріңіздер, бірталай әңгімеге арқау болыппын-ау. Әйткенмен байқасаңыз, машинаға мінгеннің бәрі келіншек емес шығар.

Ержан *рахаттана күлді*;

Машинаны жұлқып қозғалтқанда Ержан шалқалақтап барып орындықтың арқалығына сүйенді. Сол қолы алдындағы тұтқаға жармасыпты. Жүріс түзелгенде барып жайланды. *Мырс етіп күліп жіберді* [11].

– Ой, өзің бір құдайдың еркесі екесің ғой! – деп, Шеген мені жауырын ортадан шапалақпен шарт еткізді де, өзі *күліп жіберді*;

– Есептей білемісің? – деді.

– Білем.

– Нешеге дейін?

– Екі мың сегіз жүз сексен жетіге дейін... Шеген *қарқылдап күліп жіберді* [12].

Просодикалық парамалдар тек коммуникация кезінде адамның сезім-күйін жеткізуші ғана емес, сонымен қатар көп мағыналылық та көрініс табатынын айта кету керек [13]. Оған мынандай мысалдар келтірілген болатын. Мысалы:

Күрсіну, жабырқауға байланысты амалдар:

– Маңымыздағы көршілерімізге, көп кедейге қарап, бізден де кедейі бар, бізден де жалаңашы бар, бізден де қарны ашы бар ғой. Өлмей жүр ғой, солар да дейміз. Еңбегімізді емейік деп, күн-түн бой жазбай, сол тамақ, кәсіп жолындамыз! – деп *күрсіне* түсіп, Дәмежан ойлы жүзбен өз жайын аяқтады [14].

Шошынуға байланысты амалдар:

Жәбікен әйелімен екеуі осы қалада жұрт аузына жайылған сөзді сұқтанып, шошынып айтысады. – Адамның демі суынып кетеді екен. – Қол-аяқ мүлде тастай боп қалады! – Сөйлеген үні көрден шыққандай *бұзылып кетеді* деседі [14].

Қорытынды

Адам сезімін жеткізудің коммуникация кезіндегі ең тиімді амалдарының бірі – ым мен ишарат түрлері. Ым мен ишараттың сезімді білдіруін түрлеріне қарай лексикалық, семантикалық топтарға бөлгенде, нақты бір дене мүшесі, бірнеше дене мүшесінің қатысы арқылы жасалуы, турасын айтқанда, соматикалық жақтан орындалуы есепке алынды және оларды топтау барысында психологиялық зерттеулердің нәтижелерін пайдаландық.

Қорыта келгенде, коммуникацияның бейвербалды элементтерін жинастыру, топтау, түрлі деңгейдегі тілдік сараптама жасау мен параамалдардың түрлерін анықтау, сонымен бірге олардың көп мағынаны білдіруін зерттеу арқылы тілдің лексикалық және грамматикалық сипаттары жөніндегі түсінігімізді тереңдетуге, тілдік бірліктердің лексикалық, грамматикалық мағынасын толығырақ ашуға, тіл білімі туралы теориялық және практикалық мәліметтерді, түсінігімізді кеңейтуге мүмкіндік береді.

Паралингвистикалық құралдарды зерттеу тілді экстралингвистикалық құбылыстар арқылы түсінуге апаратын зерттеулердің қатарына жатады деп санаймыз.

Зерттеу жұмысында сөйлеудегі кідіріс просодикалық элемент болып табылатындығына дәйекті түрде сипаттама жасалды. Кідіртудің жұмысы сөйлеудің негізгі түрлеріне тікелей байланысты. Интонациялық және интонациялық емес үзілістер интонацияны қалай қалыптастырады, қажетті сөйлеу түріне қалай сәйкес келетіні баяндалды. Фонология тұрғысынан интонацияны зерттеу процесінде интонация, жеке адамның жоғары жүйке қызметінің жалпы ерекшеліктері бар екендігі және оның эмоционалды күйінің спонтанды сипаттамалары өмірлік жағдай екендігі атап өтілді.

Адамның сөйлеу дауысының эмоционалды-экспрессивті жағдайда өзіне бағынбайтыны дәлелденді. Сөйлеу тоны өзекті диалогті реттейді және сөйлеу коммуникациясының прагматикасымен байланысты. Адамның қарым-қатынасының ішкі, органикалық күрделілігін, егер әңгіме бірден дұрыс тонды қабылдаса немесе «сөйлеушінің диалог мазмұнына, стиліне немесе коммуникативті ниетіне сәйкес келетін тонды» орнатса, оңай жеңуге болады. Ал қате тон/дауыс, әдетте қарым-қатынастың толық бұзылуына әкеледі. Бір қарағанда, дыбыс деңгейінің өзгеруін ғана көрсететін жоғары және төменгі реңкті өрнектерде мұндай өзгерісті тудырған себеп жасырылады, атап айтқанда, қарым-қатынас процесінде пайда болған белгілі бір эмоциялардың жоғары және төменгі дәрежесі, сәйкесінше орын алған қарым-қатынастардың өзгеруіне әкеледі.

Просодия диалогті саралауда және олардың дискурсивті функцияларын жүзеге асыруда жетекші рөл атқарады. Диалогтік дискурсқа қатысушылардың өзара әрекеттесу процесінде просодия коммуникативті байланысты сақтауға және қарым-қатынастың эмоционалды фонын қалыптастыруға байланысты коммуникативті міндеттерді жүзеге асырады. Просодиканы тандау – тон немесе дауыстың семантикалық нұсқалары олардың ауызша сөйлеу дискурсындағы функцияларына байланысты пікірлесушілердің мінез-құлқын нақтылауға көмектеседі. Зерттеушілер просодиканың семантикалық құрылымында паралингвистикаға жақындаған табиғи, стихиялық элемент те, кодталған ақпарат – семантикалық компонент те бар деп болжайды.

Зерттеу просодияның дискурсивті функцияларды жүзеге асырудағы және саралаудағы негізгі рөлі туралы айтуға мүмкіндік береді. Талдау нәтижесінде алынған негізгі келтірілген тұжырымдар просодикалық іске асырудың ерекшеліктерін зерттеудің бұдан кейінгі перспективаларын көрсетеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мағжан С. Бейвербалды әлеуметтік акті ретіндегі жанасу // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2016. – №1(99). – Б. 140–147.
2. Грошев Д.В. Отличия побудительных высказываний на уровне просодии (экспериментально-фонетическое исследование на материале современного немецкого языка) // Modern Humanities Success / Успехи гуманитарных наук. – 2022. – №7. – С. 117–124.
3. Groshev D.V. Threatening Demand as a Categorical Form of a Demand with Distinguishing Features at the Prosodic Level // Science, Engineering and Business: Материалы IV Межвузовской конференции аспирантов, соискателей и молодых ученых = Conference Proceedings and Papers IV Interacademic Conference for Graduate Students and Young Researchers. – М.: Московский государственный технический университет им. Н.Э. Баумана, 2022. – Р. 24–30.
4. Нұршайықов Ә. Ақиқат пен аңыз. – Алматы: Атамұра, 2004. – 400 б.
5. Key M. Paralanguage and Kinesics (Nonverbal Communication). – New York: Scarecrow Pr, 1975. – 246 p.
6. Trager G.L. Paraluaguaga A first approximation // Studias in linguatiks. – 1958. – №13. – P. 1–12.
7. Колшанский Г.В. Паралингвистика. – М.: Наука, 1974. – 81 с.
8. Крейдлин Г.В. Невербальная семиотика. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 581 с.
9. Бурак М.А. Факторизация просодического оформления тропеических средств в публичной речи // Известия Юго-Западного государственного университета. Серия Лингвистика и педагогика. – 2017. – №3 (24). – С. 15–23.
10. Әуезов М. Абай жолы. 4-том. – Алматы: Жазушы, 2004. – 400 б.
11. Иманбеков Т. Үлкен үй. – Алматы: Жазушы, 1987. – 336 б.
12. Мүсірепов Ф. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Алан, 2012. – 1120 б.
13. Мағжан С. Көп мағынаны білдіретін просодикалық параамалдар // Түркология. – 2017. – №2 (82). – Б. 59–63.
14. Қазыбеков Н. Тұсаукесер. – Алматы: Жазушы, 1972. – 64 б.

REFERENCES

1. Magjan S. Beiverbaldy aleumettik akti retindegi janasu [Touching as a non-verbal social act] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2016. – №1(99). – B. 140–147. [in Kazakh]
2. Groshev D.V. Otlichia pobuditelnyh vyskazyvaniy na urovne prosodii (eksperimentalno-foneticheskoe issledovanie na materiale sovremennogo nemeckogo iazyka) [Differences between motivational statements at the prosody level (experimental phonetic study based on the material of modern German)] // Modern Humanities Success / Uspehi gumanitarnykh nauk. – 2022. – №7. – S. 117–124. [in Russian]
3. Groshev D.V. Threatening Demand as a Categorical Form of a Demand with Distinguishing Features at the Prosodic Level // Science, Engineering and Business: Materialy IV Mezhvuzovskoi konferencii aspirantov, soiskatelei i molodyh uchenykh = Conference Proceedings and Papers IV Interacademic Conference for Graduate Students and Young Researchers. – М.: Moskovskiy gosudarstvennyi tehniceskii universitet im. N.E. Baumana, 2022. – P. 24–30.
4. Nurshaiyqov A. Aqiqat pen anyz [Truth and legend]. – Almaty: Atamura, 2004. – 400 b. [in Kazakh]
5. Key M. Paralanguage and Kinesics (Nonverbal Communication). – New York: Scarecrow Pr, 1975. – 246 p.
6. Trager G.L. Paraluaguaga A first approximation // Studias in linguatiks. – 1958. – №13. – P. 1–12.
7. Kolshanskiy G.V. Paralingvistika [Paralinguistics]. – М.: Nauka, 1974. – 81 s. [in Russian]
8. Kreidlin G.V. Neverbalnaia semiotika [Non-verbal semiotics]. – М.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2004. – 581 s. [in Russian]
9. Burak M.A. Faktorizacia prosodicheskogo oformlenia tropeicheskikh sredstv v publichnoi rechi [Factorization of prosodic design of tropeic means in public speech] // Izvestia Iugo-Zapadnogo gosudarstvennogo universiteta. Seria Lingvistika i pedagogika. – 2017. – №3 (24). – S. 15–23. [in Russian]
10. Auezov M. Abai joly. 4-tom [The way of Abai. Volume 4]. – Almaty: Jazushy, 2004. – 400 b. [in Kazakh]
11. Imanbekov T. Ulken ui [Big house]. – Almaty: Zhazushy, 1987. – 336 b. [in Kazakh]
12. Musirepov G. Tandamaly shygarmalar [Selected works]. – Almaty: Alan, 2012. – 1120 b. [in Kazakh]
13. Magjan S. Kop magynany bildiretin prosodikalyq paraamaldar [Prosodic paraamals that mean more] // Turkologia. – 2017. – №2 (82). – B. 59–63. [in Kazakh]
14. Qazybekov N. Tusaukeser [Presentation]. – Almaty: Zhazushy, 1972. – 64 b. [in Kazakh]